

Dimitrije Sergejev

Odsjek za sociologiju

Filozofski fakultet

Zagreb, Đ. Salaja 3

Kritika ekstremnih shvaćanja u teoriji alijenacije

Analiza problema ljudske prirode i suvremene teorije ličnosti i analiza problema progressa u historiji omogućava nam da ublažimo suprotnosti tradicionalnog i suvremenog shvaćanja alijenacije.¹ Ona nam omogućuje i kritiku ekstremnih shvaćanja u obje teorije, kao i sagledavanje bitnih kontura jednog cjelovitog pristupa problemu alijenacije.

Kritika Hegelove teorije alijenacije

Hegelova teorija alijenacije na specifičan način izražava evolucionističko shvaćanje o ljudskom društvu. Ona prikazuje razvoj društva od nižeg k višem, od nerazvijenog k razvijenom stanju, od neotuđenog do razotuđenog društva budućnosti. Taj razvoj teče kroz niz etapa od kojih je svaka jedna karika u nizu historijske evolucije. Specifičnost ovog evolucionističkog shvaćanja ljudskog društva čini smisao koji povezuje individuu i društvo. To nije niti svijest niti neka mehanička prirodna nužnost. To je specifična zakonitost koja na momente poprima vid nužnosti nalik na procese u prirodi. Hegel je divno izrazio tu specifičnu zakonitost preobražavanja individualnog u društveno i društvenog u individualno. On je to izrazio u dijalektici egzistencije »o sebi« i »za sebe« i u dijalektici partikularnih i univerzalnih ljudskih ciljeva.

Cjelokupno ljudsko društvo, cjelina svih ljudskih radova čini konkretan rad. Konkretan rad jest totalitet svih radnih aktivnosti jednog društva. Individualna egzistencija čovjeka određena je tim totalitetom rada. Čovjek je već po rođenju uklopljen u cjelovitu radnu situaciju jednog društva. U totalitetu rada čovjek mora izabrati jednu posebnu i zato apstraktnu manifestaciju rada. Ljudi mahom nisu svjesni činjenice da je njihov rad, njihovo životno zanimanje, istodobno i nešto općenito, nešto što postoji kao dio jedne cjeline.

¹ Ovaj rad (dan u skraćenom obliku) dio je veće cjeline i neposredno se oslanja na moje već objavljene radove: »Otudena ličnost, alijenacija, ljudska priroda i suvremene teorije ličnosti«, *Encyclopaedia moderna*, No. 13 i »Problem progressa u historiji«, *Pregled*, No. 3/1969.

Zato jer nisu svjesni cjeline, ljudi misle da rade nešto samo za sebe i sebično. Ova je posebna svijest, svijest koja se odnosi samo na individualnu egzistenciju, ono što pokreće cijelu gradnju društva i historije. Svi ljudi teže samo za svojim partikularnim ciljevima. Svi ljudi ostvaruju samo svoj sebični, egoistični poriv. Mesar prodaje meso za svoju dobit. Trgovac nabavlja i prodaje robu radi svog interesa. Obrtnik izrađuje i prodaje predmete svog obrta i pritom misli samo na svoju korist. To isto se zbiva i u najviše manifestacija ljudskih radnih aktivnosti. Po ovoj logici stvoreno je ljudsko društvo i njegova historijska evolucija. Ovako shvaćenoj evoluciji ljudskog društva nije potrebno upletanje božanskog uma. Ovako shvaćenoj evoluciji ljudskog društva nije potrebna izgrađena ljudska svijest. Društvo se ne formira svjesnim djelovanjem pojedinaca. Društvo je nesvjesni proizvod čovjeka. Tek na kraju historije čovjek prepoznaje općenitost i tu općenitost usvaja kao svoj individualni cilj. Tako se ono »o sebi« i »za sebe« pomiruju. Time nastaje nova etapa ljudskog razvitka u kojoj je alijenacija ispunila svoj smisao. Alijenacija je specifična logika evolucije ljudskog društva u određenoj etapi razvoja. Alijenacija je karakteristična za nerazvijeno »građansko društvo«. Razvijenom društvu i posve oformljenoj i emancipiranoj individui nije potrebno otuđeno samostvaralaštvo ili samostvaralaštvo kroz otuđenje. U nerazvijenom društvu samo je velika, genijalna ličnost bila kadra da izmiri »o sebi« i »za sebe«. U budućem društvu svaka će individua prevladati razliku »o sebi« i »za sebe«. Zato će buduće društvo biti razotuđeno društvo ili društvo koje je prevladalo alijenaciju. Da bi se moglo ostvariti to buduće društvo, da bi se mogla prevladati alijenacija mora se najprije izgraditi sadržaj, mora se ostvariti rad. Tek nad izgrađenim sadržajem moguće je pomirenje »o sebi« i »za sebe«. Alijenacija u smislu dijalektike preobražavanja egzistencije »o sebi« u egzistenciju »za sebe«, i obratno, bila je potrebna da bi se izgradila samosvjesna individua i svestrano razvijeno ljudsko društvo. Alijenacija pretpostavlja siromaštvo čovjeka i ljudskog svijeta. U nerazvijenim uvjetima alijenacija se pojavljuje kao specifična zakonitost koja pokreće evoluciju čovjeka i društva. Posve razvijeno ljudsko društvo odbacuje alijenaciju. Na njeno mjesto dolazi samosvjesno čovječanstvo.

Ovako protumačenoj Hegelovoj teoriji alijenacije mogu se uputiti dva važna prigovora. 1) U toj teoriji nije dovoljno razvijena individualna strana problema. 2) Negativitet koji stvara historiju nije odijeljen od negativiteta koji ne stvara ništa. Problem negativiteta nije dovoljno objašnjen.

Nerazrađenost individualnog aspekta problema u Hegelovoj teoriji alijenacije

Hegel govori o čovjeku koji stvara historiju ali njegovu pažnju privlači prije svega logika odnosa individue i društva i razni stupnjevi društvenog razvoja od nižeg prema višem. On ne analizira individualni aspekt problema s tolikom pažnjom i s toliko podrobnosti kako je analizirao globalni problem. Hegel za to ima opravdanje. Najinteresantnija strana problema na početku bio je opći odnos individue i društva i specifičnost njihova uzajamnog stvaranja. S druge strane, problem individue u Hegelovo vrijeme ne postoji u takvom obliku kao danas. Liberalni kapitalizam nisu stvorili misaone i ne-

sretne individue nego ljudi puni odlučnosti. Početne korake kapitalizma prati duh odvažnog, radosnog optimizma. Nosioци društvenog razvoja jake su individue koje neustrašivo i neumorno stvaraju novi društveni poredak. Sa stanovišta tih jakih, optimističkih individua problemi života sagledavaju se prvenstveno na objektivnom planu. Treba istražiti svijet, prekopati zemlju u potrazi za rudama, podići industrije, gradove, puteve, škole, itd. Kad Hegel u svojim analizama baca težište na globalne društvene procese on u duhu samo produžuje stremljenje ljudi svoga doba.

Problem individue nije bio važan i interesantan u Hegelovo vrijeme. Historijski je to smisleno i opravdano, ali nije smisleno i opravdano iz suvremene situacije. Hegelova teorija alijenacije ekstrem je u kojem je pretežno analizirana jedna strana problema alijenacije, globalni aspekt problema.

Problem negativiteta u klasičnoj teoriji alijenacije

Hegelovu shvaćanju historije, negativitet je pokretač, graditelj historije. To je strast odnosno partikularni, sebični interes čovjeka. Čovjek teži samo svome sebičnom interesu, ali ostvarujući taj interes, čovjek istovremeno gradi i društveni sistem. Negativno se preobražava u pozitivno. Preobrazba negativnog u pozitivno vrši se iza leđa proizvođača, varkom svjetskog duha. Čovjek je prijevarom izgradio ljudski sadržaj historije. Svijesno on je slijedio samo porive svog egoizma.

U cijeloj povijesti na ovaj ili onaj način prisutan je odnos gospodara i roba. Gospodar iskorištava, eksploatira roba. Cijela je historija historija eksploatacije i klasnih borba. Jedan oblik eksploatacije zamjenjuje drugi ali se srž eksploatacije ne mijenja. Mijenja se samo njen oblik. Što idemo dalje u povijest eksploatacija je sve očitija i brutalnija. Što smo bliži suvremenosti, eksploatacija se sve više prikriva i uljepšava. Buržoazija vrši eksploataciju radnika prisvajajući višak vrijednosti i trudi se da tu eksploataciju prikrije radnim ugovorom.

Iako je cijela historija historija klasnog ropstva, ipak ona nije samo negativni fenomen. Iza klasnog ropstva kriju se niti pozitivnog stvaranja, pozitivnog rada. Klasni odnosi mogući su samo posredstvom podjele rada. Klase predstavljaju manifestne nosioce latentnih društveno-ekonomskih odnosa. Vršeći eksploataciju podređene klase vladajuća klasa u povijesti uvijek organizira određeni društveno-ekonomski sistem. Vladajuća klasa vrši istovremeno dvije funkcije. Ona eksploatira i porobljava potlačenu klasu i istodobno organizira društveni rad. Eksploatacija i lopovluk negativne su manifestacije historije. Organizacija podjele rada njena je pozitivna manifestacija. Negativno je stvaralo pozitivno, pozitivnosti nikad ne bi bilo bez negativnosti. Negativnost je motivirala ljude kad su druge motivacije bile nemoguće. Pozitivnost je za vladajuće klase predstavljala nužno zlo. One nisu mogle drukčije eksploatirati narode nego organizacijom rada, organizacijom društveno-ekonomskog sistema. Da je vladajuća klasa mogla na drugi način eksploatirati narod, historija ne bi bila ostvarena. Historija je nesvjesni, nenamjeravani proizvod čovjeka. Ona je izgrađena mimo čovjekova htijenja. Ona je njegovo usputno djelo, djelo koje nadilazi svog stvaraoca. Historija rezultira iz alijenacije čo-

vjeka stvaraoca u nesvjesne globalne društvene procese koji se tek naknadno otkrivaju kao nešto pozitivno, humano, progresivno.

Na početku kapitalističke ere na sve strane susreću se samostalni, nezavisni poduzetnici. Oni podižu manufakture, tvornice i gradove. Oni prekopavaju zemlju u potrazi za rudnim blagom. Oni grade puteve i brza prometna sredstva i otkrivaju nove zemlje i narode. Njih pokreće jedna neumorna sila. Rezultat njihove aktivnosti jest suvremena tehnička civilizacija. Niz pozitivnosti što ih ta civilizacija ima u sebi zahvaljuje neumornim graditeljima na početku kapitalističke ere. Ali ti graditelji svjesno su imali na umu samo svoje sebične interese. Oni su preobrazili svijet ostvarujući svoj sebični interes. Posredstvom specifičnog mehanizma podjele rada njihov se sebični interes preobrazio u općeljudske tekovine, u osnove tehničke civilizacije.

Negativitet je po Hegelovoj teoriji alijenacije uvijek i nešto pozitivno. On je negativan samo ako se promatra iz uske stvarnosti. Ako se promatra iz cjeline, s aspekta proizvoda, s aspekta konačnog rezultata, on je pozitivan, on gradi povijest. Negativitet je stvorio historiju, bez njegove prisutnosti historije nema. Negativitet je bio nužna varka historije. Egoističan čovjek dobrovoljno se upregnuo u tok historije. On je mislio samo na sebe, na svoje ciljeve, a izgradio je nešto što nadilazi njegovu moć shvaćanja.

Uvidjevši smisao »kreativnog negativiteta« Marx je odlučno branio ropstvo kao neophodnu kariku ljudskog razvoja. Ropstvo je po njegovu mišljenju bilo neophodno, ono je ostvarilo nužne pretpostavke daljnje historije. Marx je prihvatio Hegelovu koncepciju »kreativnog negativiteta« i ugradio je u čitavo svoje shvaćanje povijesti. U Hegelovo shvaćanje »kreativnog negativiteta« Marx, međutim, unosi neke bitne izmjene koje čine važnu razliku Hegeleva + Marxova shvaćanja historije.

Po Hegelovoj koncepciji svaki negativitet stvara pozitivitet. Zato je po Hegelu svaki negativitet i na određeni način pozitivan. Iz tog shvaćanja proizlazi da se historija mora samo ostvariti do kraja i njeni će plodovi biti podijeljeni čovjeku. Zato Minervina sova uzljeće tek u suton. Misao i ljudska odgovornost javljaju se tek na kraju, tek nad dovršenim radom. Čovjek počinje sudjelovati svojom svijesću i odgovornošću onda kad je glavni posao već obavljen. Čovjek ne spoznaje zadatak prije no što se on u stvarnosti rješava.

Marx, Engels i Lenjin shvaćaju negativitet kao zakonitost velikog broja, kao slučajnost iza koje se krije nužnost. Kao slučajnost, negativitet doduše sakriva u sebi nužnost ali i elemenat anarhije. To se najbolje vidi u tržišnim zakonima. Tržište se uspostavlja nezavisno od volje i svijesti usamljenih proizvođača roba. Tržište je unutrašnja nijema nužnost koja regulira proizvodnju. Silom svoje logike tržište onemogućuje slabe, nesposobne proizvođače a ide na ruku sposobnima. Tržište je dakle svojevrsni društveni regulator koji nastaje slučajnim ukrštanjem bezbroja radova samostalnih, samoniklih proizvođača robe. Budući da tržište nastaje razmjenom samoniklih i nezavisnih radova, ono uvijek zadržava i momenat opasnosti koja može uroditi krizom. Krize proizlaze iz slučaja. Krize su posljedica anarhičnog ukrštanja nezavisnih radova. Iz slučajnosti se formira i nužnost i momenat anarhije. Negativitet nije prema tome samo graditelj historije, on je i velika opasnost.

Korekcijom uloge negativiteta u historiji, uloga u kojoj on ne stvara samo pozitivnost nego nosi i momenat anarhije i destruktivnosti, Marx je

dao osnovu za ljudsku akciju. Zato on može istovremeno govoriti i o nužnosti, o jednoj objektivnoj stvarnosti, koja se gradi pored i iznad čovjeka i o potrebi aktivnog, svjesnog zahvaćanja u društvene procese, potrebi koja postaje sve aktualnija što se društvo jače razvija.

Negativitet po Marxovu mišljenju gradi historiju ali uz prisustvo anarhije, u isprekidanoj liniji, s mnogo nepravde i opasnosti, uz gubitak energije. . . Velika je zato potreba za promišljenom, kolektivnom ljudskom akcijom. Njen je cilj da ispravi, usmjeri i tako u neku ruku i odredi proces historije. Ali da bi akcija bila uspješna, da bi bila nešto stvarno djelatno, ona mora polaziti od stvarnog čovjeka i od njegovih realnih potreba.

Kod Marxa se jasno uočava jače naglašavanje destruktivnih snaga samoniklog društvenog kretanja posredstvom negativiteta. Klasici marksizma zato kritiziraju Hegela i nisu skloni prepuštanju objektivnom toku historije nego ističu potrebu akcije udruženih proizvođača.

Uočavanje destruktivne, antihumane, neprogresivne strane samoniklog društvenog razvoja negira koncepciju da je svaki negativitet graditelj pozitivnosti. Alijenacija nije samo pozitivna manifestacija života. Isticanjem negativnosti klasično shvaćanje alijenacije približeno je suvremenom shvaćanju iz čega proizlazi mogućnost njihova pomirenja i obostranog korištenja.

Kritika ekstremnih shvaćanja u suvremenoj teoriji alijenacije

U suvremenom shvaćanju alijenacije uočili smo dva karakteristična momenta: naglašavanje individualne strane problema alijenacije, odnosno naglašavanja alijenacije kao doživljaja individue i sagledavanje tog doživljaja u negativnom svijetlu kao pomanjkanja, gubitka, raskida, rascjepa i slično. Ova dva karakteristična momenta u suvremenom shvaćanju alijenacije uočili smo na temelju uspoređivanja suvremenog i tradicionalnog razmišljanja o alijenaciji. Krećući se samo unutar suvremenog shvaćanja alijenacije nemoguće je uočiti njegovu specifičnost i nemoguće je dati osnovu za njegovo kritičko prevladavanje.

Pretežno individualno i pretežno negativno shvaćanje alijenacije osobitost je većine suvremenih koncepcija o alijenaciji. U nekim su koncepcijama ti karakteristični momenti jače naglašeni, a u nekima manje. Od egzistencijalističke filozofije do Fromma i Millsa postoji velika razlika u prikazu tih momenata. Zato suvremeno shvaćanje alijenacije ne čini jedno jednostavno i jedinstveno mišljenje iako se u cjelini razlikuje od klasičnog shvaćanja alijenacije. Radovi Fromma, a osobito Millsa u neku su ruku već imanentna kritika suvremenog shvaćanja alijenacije. U tim radovima izražena je snažna težnja za prevladavanjem pretežno individualnog i pretežno negativnog prikazivanja alijenacije. Teorijskim radom koji su izvršili Fromm i Mills suvremena je misao o alijenaciji također znatno približena klasičnom shvaćanju alijenacije.

Lako se mogu uočiti nedostaci pretežno individualnog shvaćanja alijenacije. Prije svega, polazeći od individue gubi se dio oslonca koji pruža globalna i historijska situacija. Zato se u velikom broju slučajeva suvremeno shvaća-

nje alijenacije izjednačava s »legitimacijom« sa subjektivnim doživljajem kojemu je kriterij sama individua. L. Feuer najbolje je opisao to stanje u svojoj poznatoj kritici suvremenog shvaćanja alijenacije. »Alijenacija se upotrebljava«, kaže Feuer, »u smislu da ona izražava emocionalno značenje koje prati svako ponašanje u kojemu je ličnost prisiljena da djeluje samouništavajuće (self—destructively); to je najopćenitija definicija alijenacije, a njene dimenzije toliko variraju koliko variraju ljudske želje i potrebe«. ² Zato je alijenacija i »usamljenost« i »usamljena gomila« i »uzajamna pripadnost« i »povučenost« i »samim sobom usmjerena« i »drugima usmjerena osoba«, itd. Seeman, na primjer, definira alijenaciju kao »pomanjkanje smisla« (meaninglessness). To je oblik alijenacije koji, po njegovu mišljenju, predstavlja nizak stupanj predviđanja svog vlastitog djelovanja. Suprotno Seemanu mnogi suvremeni autori, kaže Feuer, nalaze alijenaciju upravo u onim ideologijama koje tvrde da mogu s velikom sigurnošću predvidjeti posljedice ljudskog djelovanja. Historicism u suvremenom značenju, po Feueru, ne znači drugo do teoriju koja tvdi da može predviđati rezultate djelovanja velikog broja pojedinaca. Karl Popper i Isaiah Berlin smatraju se otuđenima upravo zato jer žive u svijetu društvenog determinizma. Oni žude za svijetom u kojemu će biti nizak stupanj predviđanja događaja. Tek u tom svijetu oni će se osjećati manje otuđeni. ³

Feuer analizira još čitav niz raznih protivurječnih teza u suvremenim razmišljanjima o alijenaciji. Po njegovu mišljenju »životna historija koncepta alijenacije sugerira. . . da sve ono što ona kaže može biti bolje rečeno bez nje; ljudsko samouništavajuće ponašanje bolje je obrađivati bez te metafore«. ⁴ Ovaj Feuerov zaključak mi ne smatramo opravdanim iako podržavamo njegovu kritiku, i nju smatramo opravdanom. Suvremene koncepcije o alijenaciji sadržavaju veliko bogatstvo raznih koncepcija i teza. To je u svakom slučaju jedan pozitivan fenomen koji ukazuje na značajno i interesantno područje suvremenog razmišljanja. Ali suviše veliki broj raznih i često protivurječnih koncepcija o istom pitanju svakako je i veliki nedostatak, koji treba postepeno pozitivno prevladati. I na ovom području najvjerojatnije će se desiti isti razvoj kao i u prošlosti, u sličnim slučajevima: kritičkim ispitivanjem i brojnim diskusijama bogatstvo protivurječnih teza postepeno će se iskristalizirati u jednostavne i neprotivurječne teorijske koncepcije.

Daljnji nedostatak suvremene teorije o alijenaciji jest koncepcija o pomanjkanju i gubitku. Suvremeni čovjek nije u cjelini izgubio razvojem suvremenog društva. Ne možemo reći da je čovjek bio na višem stupnju razvoja u prvobitnom društvu, u srednjem vijeku ili u predindustrijskoj Evropi.

Dosljedno provedena koncepcija o gubitku i pomanjkanju jest teza koja tvrdi da je suvremeno društvo bolesno. Kad bi ta teza bila istinita, onda bi stanje iz kojega se razvija suvremeno društvo svakim danom bilo sve poželjnije. Prošlost bi bila ideal koji bi neprekidno dobivao na vrijednosti. Takvo bi stanje dovelo do povratka na seoski način života. Budući da se to ne dešava, ne može se prihvatiti ni koncepcija da je suvremeno društvo u cjelini gubitak i da se ono u cjelini razvija mimo i protiv čovjeka. To ne znači da se Freudova

² Feuer, Lewis: *What is alienation? Sociology on Trial*, Prentice-Hall, Inc., New York.

³ *Ibidem*, str. 140.

⁴ *Ibidem*, str. 145.

i Frommova hipoteza o patologiji društva mora posve odbaciti. Robovlasnička Rimska imperija možda je primjer koji može potvrditi ovu hipotezu.

Ocjenjujući suvremeno društvo u cjelini ne možemo prihvatiti koncepciju alijenacije kao gubitka ili nedostatka. Cjelokupni razvoj suvremenog društva očito pokazuje i pozitivne i negativne manifestacije. Čovjek se istovremeno i razvija i susreće nove prepreke i nedostatke koje mora prevladati. Koncepcija alijenacije koja želi da ocijeni cjelinu razvoja suvremenog društva mora biti takva da istovremeno može ocijeniti i pozitivne i negativne manifestacije života. Koncepcija alijenacije kao pomanjkanja i gubitka koja bi istovremeno uključila i pozitivne i negativne manifestacije života u ocjeni cjeline suvremenog društva morala bi gubitak i pomanjkanje definirati na poseban način. To ne bi bio gubitak ili nedostatak u doslovnom smislu riječi. To bi bio gubitak ili nedostatak koji nastaje kao posljedica razvoja i koji uključuje taj razvoj. Prevladavanje određenih nedostataka otkriva nove nedostatke i tako ljudski razvoj teče u sve složenije i više forme života.

Razlozi koji upućuju da se odbaci koncepcija alijenacije kao čisti gubitak ili nedostatak u ocjeni razvoja cjeline suvremenog društva, nisu u svim slučajevima dovoljno jaki, da bi se ta koncepcija odbacila kad je riječ, na primjer, o posebnim manifestacijama tog društva. Čovjekovo uništavanje prirode, recimo, može se uzeti kao čisti gubitak. Alijenacija protumačena u ovom posebnom i posve negativnom smislu odgovara negativitetu koji ništa ne proizvodi, negativitetu koji je isključivo destruktivan.

Kritika suvremene i tradicionalne teorije alijenacije pokazuje da u obje teorije postoje elementi koji omogućavaju kompromis. Kompromis se teško može postići u ekstremnim slučajevima kao što je, na primjer, Hegelova koncepcija i egzistencijalistička filozofija. U obje ove koncepcije težište je, s jedne strane, na globalnom i pozitivnom a, s druge, na individualnom i negativnom. Ova dva ekstrema nemoguće je pomiriti. Srećom, tradicionalna i suvremena stanovišta nisu u cjelini ekstremna. Od Hegela do Marxa, Engelsa i Lenjina izvršena je misaona evolucija koja ublažava ekstremnost Hegelova stanovništa. Slična evolucija izvršena je i u analizi individualnog aspekta problema alijenacije u suvremenoj sociologiji. Kod Marxa negativitet nije jednostavan graditelj historije nego nužno zlo koje se može i mora zamijeniti. Negativitet je postao problem i predmet društvene kritike. Osim toga, kod Marxa u znatno većoj mjeri nego kod Hegela dolazi do izražaja individualna strana problema. S druge strane, kod najznačajnijih predstavnika suvremenoga razmišljanja o alijenaciji sve više dolazi do izražaja društveno-historijski okvir u kojemu se pormatra pojava alijenacije. Tradicionalna i suvremena stanovišta tako su približena. To približavanje otvara mogućnosti sagledavanja cjelovitijih vidika u teoriji alijenacije.

Alijenacija kao cjelovita pojava

Cjelovito ispitivanje alijenacije u kojemu se, po našem mišljenju, nalazi plodna perspektiva daljnjeg ispitivanja ove pojave, zahtijeva da se ona promotri i kao pozitivno-negativna pojava i kao individualni, društveni i historijski fenomen. Tek bi ovo ispitivanje moglo sagledati alijenaciju kao »totalnu činjenicu«.

U ostvarivanju cjelovitog pristupa pojavi alijenacije korisno je, u sadašnjem momentu, slijediti metodologijska iskustva suvremene teorije ličnosti. Kako smo vidjeli znatan dio teoretičara suvremene teorije ličnosti promatra ličnost kao kompleksnu, cjelovitu pojavu koja se istovremeno sastoji iz niza slojeva i determinanta koje se uzajamno određuju i prožimaju. Primijeniti ovakvo shvaćanje na pojavu alijenacije težak je ali ne i nerješiv zadatak.

Neke probleme cjelovitog ispitivanja alijenacije možemo pokazati na primjeru izolacije, koja se u suvremenoj i klasičnoj literaturi često promatra kao oblik ili manifestacija alijenacije. Osnovni problem na koji cjelovito ispitivanje izolacije, usamljenosti, kao manifestacije alijenacije, nailazi jest pitanje u kojoj je mjeri ta pojava suvremenoga života destruktivna, negativna, a u kojoj pozitivna, opravdana, humana i oslobađajuća. Empirijska istraživanja ne mogu u cjelini riješiti ovaj problem. Ona su kadra da nam ukažu na fakticitet, na proširenost jednog mišljenja u stvarnosti ali ona ne mogu objasniti njegovu opravdanost. Empirijska istraživanja mogu nam pokazati da se ljudi osjećaju usamljeni ali nam ne mogu objasniti u kolikoj je mjeri taj osjećaj rezultat jednog rađanja, jednog preobražavanja a u kolikoj je mjeri rezultat jedne degradacije života. Na pitanje zašto se ljudi u siromašnom i zaostalom društvu osjećaju manje otuđeni nego u bogatom i razvijenom društvu empirijska istraživanja ne mogu pružiti zadovoljavajući odgovor. Odgovor može dati samo ispitivanje cjelovite ljudske situacije i traženje i izgrađivanje adekvatnih kriterija koji mogu objasniti tu situaciju.

Cjelovito ispitivanje alijenacije u formi izolacije zahtijeva ispitivanje njene društveno-historijske i individualne uvjetovanosti. Ispitivanje društveno-historijske uvjetovanosti izolacije ne može mimoći činjenicu da je svaki napredak u historiji vezan uz sve jaču usamljenost čovjeka pojedinca. U prehistorijskoj zajednici individua ili, bolje reći, osoba, posve je prožeta društvom. U toj fazi razvoja čovjek još nije ličnost. Često ne postoje ni riječi koje odvajaju i razlikuju »ja« i »mi«. Marx je s punim pravom rekao da prvobitni čovjek »još visi na pupčanoj vrpci prvobitne zajednice«. Ova faza razvoja ljudske individualnosti odgovara stupnju razvoja male djece. Srednjovjekovni čovjek, u najvećem broju slučajeva, također nije izoliran, nego je osoba uklopljena u duhovno jedinstvo svoje zajednice. Čovjek u predindustrijskoj Evropi ostvario je daljnji stupanj izolacije koju opet premašuje izolacija suvremenog gradskog čovjeka. Izolacija seljaka u odnosu na zajednicu njegova sela i općine i izolacija čovjeka u malom, srednjem ili velikom gradu različiti su oblici izolacije koji se istovremeno mogu proučavati. Nema sumnje da ti različiti oblici izolacije istovremeno pokazuju i različite stupnjeve emancipacije individue unutar datih zajednica. Izolacija je uvijek izolacija individue u određenoj zajednici.

Cjeloviti prikaz društveno-historijske uvjetovanosti izolacije čovjeka nalazimo u našoj literaturi kod R. Supeka u njegovoj knjizi: »Sociologija i socijalizam«.⁵ Čovjekovo usamljivanje dolazi uslijed postepenog slabljenja i raspadanja tradicionalne zajednice koja je predhistorijskog porijekla. Raspadanje zajednice i čovjekovo usamljivanje nije samo negativan proces, destrukcija ljudskih vrijednosti, nego je u određenom dijelu stvarnosti i pozitivan proces, proces rađanja i razvijanja individue. Zato je »bez opće perspektive koja go-

⁵ Vidjeti posebno str. 69—77.

vori o raspadanju zajednice i uzdizanju pojedinca nemoguće shvatiti teoriju otuđenja i sve one društvene pretpostavke koje ona u sebi sadržava.«⁶

A sada par riječi o individualnoj uvjetovanosti izolacije. Ispitivanje individualne uvjetovanosti izolacije ne smije mimoći činjenicu individualne odgovornosti suvremenog čovjeka za stupanj svoje participacije u društvu. Suvremeni čovjek može i ne mora sudjelovati u raznim oblicima asocijacije. Društvene aktivnosti dio su programa akcije individue, a program akcije nije nametnut nego proizlazi iz slobodnog izbora. U velikom gradu svaka individua može razvijati veliki broj asocijacija, ali ona može biti i najusamljeniji pojedinac koji nema nikakve povezanosti s ljudima i ne sudjeluje ni u kakvim oblicima društvenih veza. Stotine asocijacija stoje na raspolaganju, stotine novih mogu se formirati. Društvene veze i posvemašnja usamljenost istovremeno stoje na raspolaganju. Individua može ispuniti svoj život i svoje slobodno vrijeme vrijednim sadržajem, ili ne mora to učiniti nego može životariti u svojoj egoističnoj usamljenosti.

Prenošenje odgovornosti na samog čovjeka postavlja u prvi plan pitanje programa akcije, sistema orijentacije individue. Što je individua u svojoj vlastitoj dubini? Što je individua sama pred sobom? Je li ona egoističan čovjek prošlosti⁷, prošlosti koja je stvorila ekonomske vrijednosti suvremene civilizacije, ili je ona društveni čovjek koji odgovara suvremenom, razvijenom društvu?

Svaka asocijacija individua u suvremenom društvu traži odluku i određenu akciju individue. Svaka asocijacija zahtijeva da individua nadmaši dosadašnju svoju egzistenciju i da ju obogati nečim novim i nepoznatim. Čak i sudjelovanje individue u nekom sportskom klubu zahtijeva stjecanje novih znanja, novih vještina i navika koje nisu posve jednostavne. Zato su velike mogućnosti društvenih asocijacija u suvremenom društvu istovremeno i mogućnosti i zadaci. To je i razlog da vrlo često plemenite i mislene društvene aktivnosti pomažu mali broj ljudi, dok goleme mase dokonih ljudi, u svoje slobodno vrijeme, sjede kod kuće u dubokoj dosadi, osjećajući težinu besmisla jalovog i izoliranog života.

Proces preobrazbe individue vrlo je tegoban, bolan i kompleksan i posve sigurno će ga pratiti brojna tragična ljudska iskustva. Nije lako usvojiti odgovornost. Nije lako preobraziti svoju egzistenciju. Nije lako postaviti pitanje o sebi. Koliko nam historijsko iskustvo pokazuje, čovjeku je upravo to i najteže. Zato nije nikakvo čudo da proces razvoja iz društva u kojemu su bog i vječni zakoni odredili »smirenu«, »ukorijenjenu« ljudsku egzistenciju u dinamično i razvijeno ljudsko društvo, koje traži svestrani angažman čovjeka, prati »bolni nemir«, osjećanje tjeskobe, osjećanje prepuštenosti sebi, apatija kao i pokušaji bijega najrazličitijih vrsta. U cijelom ovom proživljavanju

⁶ Ibidem, str. 77.

⁷ Egoističan čovjek odgovara siromašnom društvu i njegov moral jest moral siromaštva u najširem značenju te riječi. U promijenjenim uvjetima njegovo ponašanje dovodi do karakterističnih postupaka koji izgledaju kao neka vrtinja u krugu, čija besmislenost tjera na razmišljanje. Fromm je opisao ideal suvremenog čovjeka čija predodžba o raju odgovara golemoj robnoj kući u kojoj se beskrajno može kupovati. Kupovanje robe nije besmisleno. Kupovanjem robe čovjek zadovoljava svoje potrebe, a za tim je težio u čitavoj svojoj historiji. Ali onog momenta kad, u najrazvijenijim zemljama svijeta, čovjek tegobno radi ne da bi kupio prvi ili drugi auto u obitelji nego da bi kupio posljednji model automobilske industrije, tog momenta on više ne zadovoljava svoje potrebe, on ispunjava jedan cilj koji je postao sam sebi svrha.

osjećaj otuđenosti u svijetu jest osjećaj koji je kadar izraziti čitavo bogatstvo proživljavanja suvremenog čovjeka. Zato je tema alijenacije toliko bliska suvremenom čovjeku.

Već i ovih nekoliko problema koje smo naznačili, nastojeći svestrano sagledati pojavu izolacije kao manifestaciju alijenacije, pokazuje da izolaciju ne možemo jednostavno ni osuditi ni prihvatiti kao nešto pozitivno. U suvremenoj teoriji alijenacije često se problem izolacije rješava osudom suvremenog društva. To je zapravo najjednostavniji put, ali koji ništa ne rješava. Isto tako ni jednostavno pozivanje na neki autonomni društveni mehanizam kojim izolacija služi progresu nije zadovoljavajuće rješenje. Izolacija suvremene individue istodobno je i tegoba i mogućnost, i zadatak i okvir u kojem nastaje i može nastati nova, odgovorna, društvena individua. Za izolaciju čovjeka nije odgovorno samo društvo nego i sama individua. Konsekventno tome dezalijenacija u pojavi izolacije traži istodobno ostvarivanje određenih sadržaja i na društvenom i na individualnom planu, odnosno u programu akcije i osjećaju odgovornosti individue. Društveni i individualni plan mogu se i moraju razvijati istodobno.

Isto što je rečeno za izolaciju kao oblik alijenacije može se malo na drugi način ponoviti i za sve druge oblike alijenacije koji se navode u suvremenoj literaturi. Pomanjkanje moći (powerlessness) također je, iz cjelovitog aspekta, pozitivno-negativna pojava. Nije čovjek nekada bio u posjedu većih moći nego danas. I u srednjem vijeku je nad čovjekom postojao svijet otuđenih sila. Država je imala veliku moć nad malim ljudima. Srednjovjekovni čovjek ipak ne doživljava osjećaj pomanjkanja moći u takvom intenzitetu kao suvremeni čovjek. Zašto? Moramo odbaciti hipotezu da je tome razlog podređeniji položaj suvremenog čovjeka u odnosu na položaj srednjovjekovnog čovjeka. Jedini zaključak koji preostaje jest da se suvremeni čovjek u daleko većoj mjeri od srednjovjekovnoga buni zbog činjenice postojanja nadređenih sila. Tamo gdje je srednjovjekovni čovjek sagibao glavu, suvremeni čovjek osjeća tjeskobu, nedostatak i potrebu da taj nedostatak otkloni. Dok je srednjovjekovni čovjek prosto vegetirao, suvremeni je čovjek borac protiv svijeta koji je stvorio. Suvremeni čovjek stavio je znak pitanja na vlastitu egzistenciju. Prvi plodovi tog revolta suvremenog čovjeka očitovali su se, zapravo, u rađanju suvremenih društvenih znanosti. Ovaj proces napreduje i dalje i dobiva individualno obilježje. Suvremeni se doživljava alijenacije mora razmatrati s tog aspekta. On izražava jedno silno, nezaustavljivo buđenje individue koja se svakim danom sve više osjeća odgovornom za postojanje otuđenog svijeta koji se tka iz njenih ruku. Pomanjkanje moći koje individua sve intenzivnije proživljava ne može biti drugo do praznina u individui koju će ispuniti njeno jače društveno angažiranje. To je ono individualno tlo iz kojega se može roditi nova civilizacija. Nemoguće je suštinski reformirati društvo a da ne postoje individualni oslonci, individualna podloga za novo društvo. Masovnim doživljavanjem alijenacije svijet individua ide u susret novoj civilizaciji.

Doživljava pomanjkanja ili gubitka moći istodobno je i potreba za moći. Osjećanje tjeskobe radi oduzetih moći jest i individualno proživljavanje koje gura individuu u društvene asocijacije. Zato možemo razumijeti samoniklo rađanje radnih zajednica u Evropi koje su opisali Bishop i Fromm. Zato može-

mo razumjeti masovne zahtjeve za samoupravljanjem koji su tako spontano došli do izražaja 1968. u demonstracijama u Francuskoj.

Naše doba preobražava egoističnog čovjeka »građanskog društva« u društvenog čovjeka budućnosti. Ovaj prijelaz iz jedne epohe u drugu događa se istodobno i na objektivnom i na subjektivnom planu. Koncentracijom društvene proizvodnje koja je apsorbirala tisuće malih poduzeća u gigante suvremene industrije iščezla je golema masa nezavisnih poduzetnika koji su se takmičili na slobodnom tržištu. Ovaj društveni proces ukinuo je jedan oblik demokracije i stvorio niz negativnih manifestacija koje su opisali Max Weber i W. Mills. Istodobno, ovaj je proces ostvario i temelje jedne nove demokracije koja traži promjenu čovjeka, napuštanje njegovog egoističnog morala. Svi znaci pokazuju da je tradicionalni moral duboko uzdrman i da se individua polako ali sigurno preobražava u nešto novo, u nešto suprotno čovjeku »građanskog društva«. Ali ovaj proces preobrazbe čovjeka ne ide dovoljno brzo. Nemoguće je promijeniti čovjeka takvom brzinom kakvom se posredstvom znanosti, tehnologije i ekonomije mijenja cjelokupni karakter suvremenog društva. Preobrazba čovjeka veliki je zadatak subjektivnih snaga a prije svega odgojnih i obrazovnih institucija, znanstvene i filozofske kritike i umjetničke vizije novog života. U sferi subjektivnih snaga nalazi se čitav svijet relativno nezavisnih, autonomnih zadataka kojih je rješenje neophodno za ostvarenje nove ljudske civilizacije.

Zadatak je subjektivnih snaga da ono proživljavanje koje je već začeto u individui, još jače probudi, usmjeri i produhovi. Bez brze promjene subjektivne strukture individue nema nove civilizacije. I u individui je usidreno uporište neadekvatnog ljudskog života. Tek kao cjelovita vizija ljudske stvarnosti teorija alijenacije može biti ključna ideja našeg doba.

Dimitrije Sergejev

CRITICISM OF EXTREME CONCEPTS IN THEORY OF ALIENATION

(S u m m a r y)

The extreme concepts in the theory of alienation have been analysed in this paper. Such concepts can be found both in the traditional as well as in the contemporary theories. The phenomenon of alienation, considered from the global and from the predominantly positive aspects, characterizes the traditional theory of alienation. In Hegel's philosophy such a concept becomes expressed as an extreme.

Hegel is interested in the general situation, in logic, and in evolution of the historical process; the historical process itself is happening by means of alienation, in other words, by means of changing the passions (partial interests and activities) into idea and intellect (general, common, social contents). Hegel does not seem to be interested in the problems of an individual, such problems being of no interest at his time after all, for the liberal capitalism does not produce the problematic but self-confident and strong personalities. Hegel is not aware of the destructive, selfdestructive moments in the process of alienation. Consequently, the alienation becomes exclusively positive process for Hegel, it becomes a specific process of the human self-creation in the history.

The individual side of the problem of alienation has been worked out in more detail with Marx. With Marx as well as with Lenin the destructive side of the negativism, building not only the history but also representing a great danger for the human existence, has been rather emphasized. In this way the extreme of Hegel's concept has been lessened.

On the other hand, in the contemporary theory of alienation there is a collision between the extreme and complete concepts. Different from the traditional theory of alienation, the contemporary concept emphasizes, on the whole, the individual and negative aspects of alienation. In the philosophy of existentialism such a concept has been expressed to an extreme. Quite different from such an extreme term, a lot of modern authors have been pointing out the drawbacks and extremes in the contemporary concepts, (e.g. L. Feuer's criticism) and they have been trying to realize the complete approaches to the question of alienation. This question particularly becomes explicit in the works of E. Fromm and W. Mills. Thus some definite contours of the complete approaches as well as the criticism of the extreme concepts of alienation can be traced both in the traditional and contemporary theories.

From what has been said about the question of alienation by now, it becomes evident that its complete research must include the global and the individual, the positive and the negative aspects of the problem at the same time. As an example of such an approach, the isolation and the lack of power have been analysed in the research. The analysis has clearly pointed out that these, as well as other forms of alienation, can and must be analysed as the complete social-individual and positive-negative phenomena.

Translated by *Biserka Cesarec*